

SO‘Z BIRIKMASINI O‘QITISH

Maxsudova Gulnoza Erkinjonovna

*Beshariq tuman 1-son kasb-hunar maktabi Ona tili va adabiyoti
fani o‘qituvchisi*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11532990>

Abstract: *This article presents scientific opinions about the problems and guidelines of teaching syntax. Practices are recommended.*

Key words: *syntax, subordinate, ruler, syntactic communication, syntactic construction, syntactic tool, discursive, verbal, practical, theoretical, voluntary-involuntary, concrete, abstract, realistic, autistic, intuitive, discursive, dialectical.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada sintaksisni o‘qitish muammolari, yo‘l-yo‘riqlari haqida ilmiy fikrlar bayon etilgan. Amaliynusullar tavsiya qilib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *sintaksis, tobe, hokim, sintaktik aloqa, sintaktik qurilish, sintaktik vosita, diskursiv, verbal, amaliy, nazariy, ixtiyoriy-ixtiyorsiz, konkret, abstrakt, realistik, autistik, intuitiv, diskursiv, dialektik.*

Hozirgi zamon talabi ona tili o‘qitishni ham tashkiliy, ham mazmuniy jihatdan qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Ma‘lumki, yangilangan ona tili ta‘limining mazmuni o‘quvchilarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og‘zaki va yozma shakllarda to‘g‘ri bayon qilish malakalarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan. Hayotimizning barcha sohalari kabi ta‘lim tizimini ham modernizatsiyalash bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda. Innovatsion ta‘lim muhitini yaratish, uni xalqaro andozalarga to‘liq mosligini ta‘minlash bugun tez o‘zgaruvchan ijtimoiy hayotga yoshlarimizni muvafaqqiyatli ijtimoiylashtirishining muhim omilidir. Mazkur vazifaning samarali hal etilishi o‘z navbatida ta‘lim jarayonining yaxlit tizimi sifatida modernizatsiyalashni taqozo etadi.

Ma‘lumki, olimlar so‘z birikmasining boshqa jihatlarini ochib berishda turli yondashuvlarga tayangan holda ko‘plab bir-biriga mos keladigan, shu bilan birga bir-biridan farq qiladigan fikrlarni bildiradilar. Dastlab so‘z birikmasi va boshqa til birliklari o‘rtasidagi farqli va o‘xshash jihatlari yuzasidan ilgari surilgan nazariy qarashlarni ko‘rib o‘tamiz.

So‘z ham, so‘z birikmalari ham tilda juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan birliklardir. So‘z va so‘z birikmalari o‘rtasida ko‘p jihatdan o‘xshashliklar mavjud. Bu o‘xshashliklar asosan quyidagilardan iboratdir: tilning asosini so‘zlar tashkil etadi. Lekin har bir so‘z konkret bir ma‘no ifodalagani bilan hali u tugal emas. So‘zlar bir-birlari bilan munosabatga kirishib, gap bo‘lgandagina tugal ma‘no ifodalaydilar va nutq shakliga kiradi. Lekin so‘zlar gap tarkibida xuddi munchoqni ipga tergani kabi birikmaydilar, ular gruppalashadi, so‘z birikmalari deb ataluvchi ma‘lum qurilish xarakteriga ega bo‘lgan so‘z gruppalari o‘zaro birikadi. So‘zlarning ana shunday birikuvlaridagina gap paydo bo‘ladi [Sharipov, 1918,

13]. Xullas, soʻzlar gap ichidagina yashaydilar va shundagina katta ahamiyatga ega boʻladilar. Bu jihatdan soʻz birikmalari ham soʻzlarga juda yaqin turadi. Ular ham nutqda, gapda yashaydilar. Soʻzlar turlanadilar, tuslanadilar, oʻz formalarini oʻzgartiradilar. Soʻzlarga xos boʻlgan bu xususiyat soʻz birikmalarida ham saqlanadi. Soʻz birikmalarining bosh soʻzi soʻz birikmasi tarkibida ham turlanish, tuslanish, forma oʻzgartirish xususiyatini saqlaydi. Natijada soʻz va soʻz birikmalarining paradigmasi vujudga keladi. Qiyoslang: Kitoblar, kitobim, kitobing, kitobi, kitobimiz va hokazo. Mening kitobim, sening kitobing, uning kitobi, bizning kitobimiz, sizning kitobingiz; Maktabga bordim. Maktabga maktabga bordi. Maktabga bordik va hokazo. Soʻzlar leksik, grammatik xususiyatlariga koʻra odatda soʻz turkumlariga ajratiladi, klassifikatsiya qilinadi. Soʻz birikmalari kamida ikki soʻzning birikuvidan tashkil topib, ulardan biri bosh soʻz sanaladi. Bosh soʻz soʻz birikmasining asosini, yadrosini tashkil etadi. Bosh soʻz qanday soʻz turkumiga mansub soʻz bilan ifodalanganligiga koʻra soʻz birikmalari ham klassifikatsiya qilinadi (otli birikmalar, feʼlli birikmalar, ravishli birikmalar va hokazo). [Sharipov, 1918, 15]

Demak, soʻz birikmalarining klassifikatsiyasi soʻzlarga, ularning leksik, grammatik xususiyatlariga bogʻliq. Bu esa soʻz va soʻz birikmalari oʻrtasida bogʻliqlik, yaqinlik borligidan dalolat beradi va ularni bir-birlariga yaqinlashtiradi. Omonimiya faqat soʻzlarga xos xususiyat. Soʻz birikmalari ham leksik-semantik xususiyatga ega, lekin ular soʻzlar kabi tilda doimiy yashamaydi, faqat nutq protsessida tashkil topgani uchun oʻsha vaziyatning oʻzidagina, shu gap tarkibidagina biror murakkab maʼno ifodalash uchun xizmat qiladi. Shuning uchun omonimiya hodisasi soʻz birikmalari uchun xos emas [Sharipov, 1918, 16]. Biror tushuncha soʻz orqali ifodalanganda bir soʻz ishtirok etadi. Soʻz birikmasida ham xuddi soʻz kabi biror tushuncha ifodalanadi, lekin bu tushuncha bir soʻz bilan emas, leksik va grammatik jihatdan aloqaga kirishgan birdan ortiq soʻzlar - soʻz birikmalari orqali ifoda etiladi. Soʻz birikmasi va soʻz yuzasidan ishlab chiqilgan nazariyalarda soʻz birikmalari ham soʻzlar kabi narsa, belgi, harakatni atashga xizmat qiladi. Lekin soʻz leksik hodisa, soʻz birikmasi grammatik hodisadir. Soʻz birikmasi narsa, belgi yoki harakatni yakka holda emas, balki ikki va undan ortiq soʻzlarning oʻzaro aloqaga kirishuvi orqali ifodalaydi, deya taʼrif berish bilangina chegaralanadi [Anorbekova, Mirzayeva, 2011, 171].

Tilshunos olimlar R.Sayfullayeva, B.Mengliyevlar bu borada quyidagi nazariy qarashlarni bildirgan: nutqda tushunchalarni aniqroq va muayyanroq ifodalash zarurati tugʻiladi. Bu esa nisbiy noaniq tushuncha ifodalovchi soʻzdan nisbiy aniq tushuncha ifodalovchi soʻz birikmasini afzal qilib qoʻyadi [Sayfullayeva, Mengliyev, 2009, 305]. Qiyoslang: Oʻqimoq, tez oʻqimoq. Keyingi nutqiy hosilada harflarni urishtirib, maʼnosini tushunish harakati oʻqimoq soʻziga nisbatan aniqroq. Chunki unga tez soʻzi koʻmaklashgan. Koʻrinadiki, soʻz ham, soʻz birikmasi ham tushuncha ifodalaydi. Soʻz ifodalaydigan tushuncha noaniq. Demak, kengroq (masalan, oʻqimoq felida harakat tez ham, sekin ham boʻlishi mumkin), soʻz birikmasida esa ikki tushuncha oʻz mustaqilligini saqlagan holda nisbiy aniq va muayyan harakat (harflarni tez urishtirib, maʼnosini tushunish) ifodalangan. Demak, soʻz oʻz maʼnoviy imkoniyatini toʻlaroq va ravshanroq namoyon qilishi uchun boshqa bir mustaqil soʻzga ehtiyoj sezadi. Bundan tashqari soʻz birikmalarining xususiyatlarini guruhlarga ajratib umumlashtiradi [Sayfullayeva,

Mengliyev, 2009, 306]: a) birdan ortiq mustaqil soʻz; b) aʻzolarining maʼnaviy va grammatik jihatdan mosligi; d) tobelik; e) tushuncha ifodalash.

Murakkab soʻz birikmasi. Bunda birikmaning qismlaridan biri yoki har ikkisi soʻz birikmasi bilan ifoda etiladi. Masalan, mehnat qilishni sevadigan odam, odamlarga xayrixoh boʻlgan kishi kabi soʻz birikmalarining tobe aʻzosi («mehnat qilishni sevadigan», «odamlarga xayrixoh boʻlgan») soʻz birikmasi shaklida qoʻllanib, hokim soʻzga bitishuv yoʻli bilan bogʻlangan. Murakkab soʻz birikmasining biror qismi, koʻpincha tobe qismi predikativ birlik, predikativ bogʻlanma bilan ham ifodalanishi mumkin: qiliqlari yoqimli bola, ota-onalarimiz bergan nasihatlar kabi birikmalarning tobe aʻzosi («qiliqlari yoqimli», «ota-onalarimiz bergan») gapga teng qurilma, yaʼni predikativ birlik, predikativ bogʻlanma bilan ifodalangan.

Sintaktik aloqa turlari

Soʻzlarning, shuningdek, gaplarning orasidagi bogʻlanish, aloqa ikki xil boʻladi:

1) teng bogʻlanish, yoki teng aloqa;

2) tobe bogʻlanish, yoki tobe aloqa.

Teng bogʻlanish

sintaktik jihatdan teng huquqli boʻlgan, biri ikkinchisiga boʻysunmagan soʻzlarning yoki gaplarning aloqasidir. Bunda teng aloqadagi soʻzlar yoki gaplar oʻzaro teng bogʻlovchilar, teng bogʻlovchi vazifasidagi yuklamalar, sanash ohangi (ohang) yordamida munosabatga kirishadi.

Masalan: 1. Beminnat qilingan ezgulik eng maqbul va goʻzal ezgulikdir. (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur). 2. Bilmaslik ayb emas, bilishni istamaslik aybdir. (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur).

Birinchi misolda eng maqbul, goʻzal sifatlari oʻzaro teng bogʻlanib, gapda uyushiq sifatlovchilar vazifasini bajargan. Ikkinchi misolda esa Bilmaslik ayb emas va Bilishni istamaslik aybdir gaplari bir-biri bilan teng aloqaga kirishgan.

Tobe bogʻlanish

biri hokim, ikkinchisi tobe boʻlgan qismlar (soʻzlar, ergash gapli qoʻshma gap qismlari) oʻzaro aloqaga kirishadi. Ularning biri ikkinchisini aniqlash, izohlash, toʻldirish uchun xizmat qiladi. Aniqlaydigan, izohlaydigan, toʻldiradigan qismi tobe, izohlanadigan qism hokim deb yuritiladi: 1. Kitobni oʻqimoq, qiziqarli voqea. 2. Kimning himmati baland boʻlsa, qadr-qimmat ham boʻladi (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur). Birinchi misolda soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlardan biri hokim qism (oʻqimoq, voqea), ikkinchisi (kitobni, qiziqarli) tobe qism boʻlib kelgan. Ikkinchi misolda ergashgan qoʻshma gapning qismlaridan biri «qadr-qimmat ham baland boʻladi» hokim qism, bosh gap sifatida, ikkinchisi «kimning himmati baland boʻlsa» tobe qism, ergash gap sifatida qatnashgan. Shunday qilib, bogʻlanishning ikki xil turini soʻzlar orasida ham, gaplar orasida kuzatish mumkin. (Gaplar orasidagi bogʻlanish haqida «Qoʻshma gap» boʻlimida bahs yuritiladi).

Xulosa qilib aytganda, oʻzbek tilshunosligida soʻz birikmasi tuzilish strukturasi koʻra, grammatik munosabatga kirishishiga koʻra, baʼzi shakllarda soʻzga, baʼzi oʻrinlarda gapga tenglanishiga koʻra murakkab tuzilma hisoblanadi. Ular uchun ayni bir qolipni belgilab olish qiyin hisoblanadi. Shuningdek, soʻz birikmasi tarkibida oʻrganilayotgan nomli birikmalarni ham qayta koʻrib chiqish zaruriyat kasb etadi. Bir soʻz bilan aytganda,

soʻz birikmasi tasnifi va uni oʻrganish masalasi bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anorbekova A., Mirzayeva Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent, 2011.
2. Gʻulomov A., Asqarova M. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Sintaksis. - Toshkent, 1965.
3. Mahmudov N., Nurmonov A. Oʻzbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis). – Toshkent, 1995. \
4. Asadov Y.M., Turdiev N., Akbarova S., Temirov S., Babadjanov oʻquvchilarda kompetentsiyalarning shakllanganligini tashxislash va korreksiyalash metodikasi.- Toshkent: Qori Niyoziy nomidagi oʻZPFITI bosmaxonasi, 2016.-158 b.
5. Zaripov, K. Pedagogicheskaya diagnostika v sisteme nepreryvnogo povыsheniya kvalifikatsii uchiteley: avtoref. diss. . d-ra ped.nauk / K.Zaripov.- Tashkent, 1990. 35 s.
6. Ingenkamp K. Pedagogicheskaya diagnostika.- Moskva “Pedagogika”, 1991.